

Me'muar asarlarning xususiyatlari va tavsifi.

Memuar asarlar deb, mualliflarning shaxsiy xotiralari asosida yozilgan kitoblarga aytiladi. Ularda aksariyat hollarda muallif o'zi shaxsan ko'rgan, ishtirok etgan yoki zamondoshlaridan o'zi eshitgan voqealarni bayon etadi. Bu asarlarda aksariyat hollarda voqea xodisalar to'g'ri yoritiladi. Ba'zan muallifning shaxsiy kelib chiqishiga qarab voqealar turlicha talqin qilinishi mumkin.

Memuar asardagi voqea xodisalar bayonini boshqa yozma manbalar bilan solishtirib so'ngra xulosa chiqarish zarur.

Bunday asarlarda ba'zi xollarda voqea xodisalarni g'arazli bayon etish hollari ham uchraydi.

Umuman tarixiy voqea-xodisalarni chuqur va atroflicha o'rganish uchun memuar asarlardan ham tanqidiy foydalanish mumkin. Quyida biz ayrim tarixiy me'muar asarlarning tahlili haqida namuna keltiramiz.

«Mujmali Fasihiy». («Fasihiyning (tarixlar) majmuasi») XV asrning ko'zga ko'ringan tarixchilaridan Fasih Ahmad Xavofiyning asaridir. Muallifning to'la nomi Fasih Ahmad ibn Jaloliddin Muhammad bo'lib, u 1375 yili Hirotida yirik mansabdor oilasida tug'ilgan, 1405-1424 yillarida Alouddin Ali Tarxon va Shohruh devonida xizmat qilgan. U 1440-1441 yillari Shohruhning suyukli va nufuzli xotini Gavharshod begimning amri bilan qamoqqa tushib qoldi. 1441 yil 2 noyabrida ozod qilingandan so'ng faqat ilm bilan mashg'ul bo'lgan va 1442 yili o'zining yirik-tarixiy biografik asari bo'lmish «Mujmali Fasihiy» asarini yozib tamomlagan va Shohruhga taqdim etgan. Tarixchining vafot etgan yili ma'lum emas¹.

Fasih Ahmad Xavofiyning mazkur asari ko'pgina tarixiy, adabiy, biografik, geografik asarlar, masalan, al-Mas'udiy, ibn al-Asir, ibn Halliqon, Nisoviy, Juvayniy, Rashididdin, Faxriddin Banokatiy, Vassof, Hofizi Abru, Robi'a Fushanjiy, Ibn Yamin Faryumadiy, Salion Sovajiy va boshqalarning asarlari asosida, shuningdek, muallifning kuzatish va taftishlari natijasida to'plagan boy daliliy ma'lumot asosida yozilgan.

Asarda Odam Atodan to muallif zamonigacha Eron va Movarounnahrda bo'lib o'tgan muhim tarixiy voqealar, mashhur olimlar, shoirlar, adiblar va boshqa taniqli kishilarning tarjimai holi, shugingdek, yirik suv inshootlari hamda diqqatga sazovor binolar, masjid, madrasa, sardoba, karvonsaroy, hammom va boshqalarning qurilishi haqida qisqacha, lekin benihoyat qimmatli daliliy ma'lumotlar keltirilgan. Voqealar yilma-yil, xronologik tartibda berilgan. Bu hol asardan foydalanishni birmuncha osonlashtiradi.

«Mujmali Fasihiy» so'z boshi (debocha), kirish (muqaddima), xotima va ikki qismdan (maqola) iborat.

Debochada tarix fanining xosiyoti va uni o'rganishning ahamiyati haqida gap boradi hamda asarning nomi va mundarijasi keltiriladi.

Muqaddimada dunyoning yaratilishidan to Muhammad payg'ambarning tug'ilishigacha bo'lgan davr ichida kechgan voqealar haqida ma'lumot beriladi.

¹ Ahmedov B. O'zbekiston tarixi manbalari. T, "O'qituvchi" 2001. 300 bet.

Birinchi maqola Muhammad payg'ambarning to'g'ilishidan to uning Makkadan Madinaga hijrat qilishi, 622 yilgacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi.

Ikkinchi maqolada juda katta davr 622 yildan to 1442 yilgacha musulmon olamida yuz bergan voqealar bayon etiladi.

Xotima maxsus Hirot shahriga bag'ishlangan. Fasih Ahmad Xavofiy va uning mazkur asari XIX asr o'rtalaridan beri ilmiy jamoatchilikning diqqat - e'tiborini o'ziga jalb qilib kelmoqda va mashhur sharqshunos olimlarning yuksak bahosiga sazovor bo'lgan²¹.

«Mujmali Fasihiy»ning matni 1961-1963 yillari Eronda Mahmud Farrux tomonidan, ikkinchi maqolaning ruscha tarjimasini D.Yusupova tomonidan Toshkentda 1980 yili chop etilgan.

«**Badoyi' ul-vaqoyi'**» («Nodir voqealar») nomli asar muallifi XV asrning oxiri va XVI asrning birinchi yarmida o'tgan taniqli adib va olim Zayniddin Vosifiy yoki, Zayniddin Mahmud ibn Abduljamildir. U 1485 yili Hirotida tug'ilgan. Otasi o'ziga tinch va ma'lumotli kishi bo'lib, Sulton Husayn mirzo saroyida kichik lavozimlardan birida munshiy yoki voqeanavis bo'lgan.

Zayniddin Vosifiy yaxshi o'qida, ilohiyot, tarix, adabiyot va boshqa ilmlarni puxta egalladi. 16 yoshida qarindoshi va Hirotning tariqli zotlaridan biri bo'lgan amir Sohibdoronning yordami orqasida Aliger Navoiyning diqqat-e'tiborini qozonishga muvaffaq bo'ldi. U 1500-1502 yillari hirotlik nufuzli amir Shohvali ko'kaldoshning xonadonida muallimlik qildi, 1502-1507 yillari Sulton Husayn mirzoning o'g'illaridan Faridun Husaynning kutubxonasida kitobdor mansabida ishladi. 1507-1511 yillari Vosifiy Shohruh mirzo madrasasida Xurosonda ko'zga ko'ringan ilohiyot olimi Imodiddin Ibrohimdan ta'lim oldi.

U Movarounnahr va Turkistonning ko'pgina shaharlari Samarqand, Buxoro, Yassi, Sabron, Shohruhiya, Toshkent va boshqalarida istiqomat qildi va mudarris, imom, tarbiyachi (Suyunchxojaning kenja o'g'li Navruz Axmadxonning tarbiyachisi) bo'lib xizmat qildi, Shohruhiyada bo'lgan yillari esa Keldi Muhammadxon hukumatida qozi askar lavozimida turdi. Vosifiy 1551 yili Toshkentda vafot etdi va muqaddas manzilgohlardan shayx Xovand Tahur mozoriga dafn qilindi.

Zayniddin Vosifiy o'zining «Badoyi' ul-vaqoyi'» nomli tarixiy-memuar asari bilan shuhrat qozondi³. Asarda 1512-1532 yillar orasida muallifning Xuroson va Movarounnahrda ko'rgan-kechirganlari, o'sha davrdagi ijtimoiy-siyosiy vaziyat zo'r mahorat va yuksak san'at bilan bayon etiladi. «Badoyi' ul-vaqoyi'»da Movarounnahrning XV asrning oxiri va XVI asrning birinchi yarmidagi ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotiga oid qimmatli ma'lumotlar ko'p. Asar 1538-1539 yillari yozib tamomlangan.

«Badoyi' ul-vaqoyi'» asosan ikki qismdan iborat. Uning birinchi qismi II bob bo'lib, unda Vosifiyning Hirotidan 1521 yili qochib kelishidan to uning Shohruhiyaga, Keldi Muhammadxon saroyiga 1518 yili kelguniga qadar Xuroson va Turkistonda bo'lib o'tgan voqealari yoritilgan.

²Tarixiy manbashunoslikning dolzarb muammolari. (Tuzuvchilar: A.A. Madraimov, G.S. Fuzailova) T. TDPU, 2001. 53-bet.

³ Ahmedov B. O'zbekiston tarixi manbalari. T, "O'qituvchi" 2001. 299 bet.

Ikkinchi qismda Vosifiyning mazkur xon saroyida tez-tez bo'lib turadigan adabiy yig'inlar haqidagi esdaliklari joy olgan.⁴¹

«Badoyi' ul-vaqoyi'»ning qo'lyozma nusxalari keng tarqalgan. Birgina O'zR FA Sharqshunoslik instituti kutubxonasida ushbu asarning o'ndan ortiq nusxasi saqlanmoqda. Asarning tanqidiy matni Sankt-Peterburglik olim A.N.Boldirev tomonidan 1961 yili ikki jild qilib chop etilgan. U Xorazmda 1826 va 1907 yillarda Dilovarxoja va Muhammad Amin to'ra tomonidan o'zbek tiliga tarjima qilingan. Ayrim parchalar rus tilida A.N.Boldirev va V.P.Yudin tarafidan e'lon qilingan. «Badoyi' ul-vaqoyi'»ning ayrim qismlari N.Norqulov tomonidan tarjima qilinib, 1979 yili nashr etilgan.

«Mir'ot ul-mamolik. «Mir'ot ul-mamolik» («Mamlakatlar ko'zgusi») XVI asrda o'tgan turk admirali Seydi Ali Reis asaridir. Muallifning to'liq ismi Seydi Ali Husayn o'g'li bo'lib, u she'rlarini Kotibiy Rumiy taxallusi bilan yozgan.

Seydi Ali Reis keng ma'lumotli dengizchi bo'lib, sultonning Mag'rib dengizi, O'rta yer dengizida olib borgan barcha urushlarida, Xayruddin posho va Sinon posho rahbarligida ishtirok etgan. Ota-bobolari G'alatiyadagi “dorussaloxiyi omira” ya'ni, qurol-yarog' omboriga boshchilik qilganlar.

Uning xavf-xatarlar bilan to'la sarguzashtlari 1554 yilning fevral oyida Suriyaning Basra shahridan boshlanadi. Turli sarguzashtlarni boshdan kechirib, dengizchi o'z hamrohlari bilan Hindiston, Badaxshon, Movarounnahr, Xorazm, Dashti qipchoq, Xuroson va Iroqi Ajam (G'arbiy Eron)da bo'lgan. U o'z yurtiga 1556 yilda qaytib borguncha o'sha mamlakatlarda ko'rgan-bilganlarini bir kitobga jamlab uni «Mir'ot ul-mamolik» deb atadi⁵².

Asarda muallifning ko'rgan-kechirganlari, o'zi bo'lgan mamlakatlarning XVI asr o'rtalaridagi ijtimoiy-siyosiy ahvoli va xalqi haqida qimmatli ma'lumotlarni uchratamiz.

Masalan, Seydi Ali Reis o'sha paytlarda Movarounnahrni egallab turgan Navro'z Ahmad Baroqxon va Shayboniylar bilan Turkiya o'rtasidagi munosabatlar haqida mana bu ma'lumotlarni keltiradi; «Samarqandi behishti monandga dohil bo'ldik. Bu yerda Navro'z Ahmadxon, ya'ni Baroqxon bilan ko'rishib, unga keltirgan faqirona tortig'imizni taqdim etdik. Xon bu faqirga bitta ot, bosh-oyoq sarupo marhamat qildi. Bundan avval saodatli podsho (Sulton Muhammad Fotih) shayx Abdullatif va Dodosh elchi orqali Baroqxonga bir miqdor miltiq otuvchilar va bir qancha qal'a to'plari yuborgan edi. Elchilar kelgan paytda Samarqand podshosi Abdullatifxon vafot etib, Baroqxon Samarqandda xonlik taxtiga o'tirgan, Balxda Pirmuhammadxon, Buxoroda esa sayyid Burxon sulton o'z nomlariga xutba o'qitganlar. Baroqxon shu ikki xonga qarshi biror chora ko'rishga qodir bo'lmasa-da, keyinroq ularning o'zaro nizolaridan foydalangan. Avval Samarqandni olgach, keyin Shahrisabzga borib u yerda ham ko'p urishgan. Bu urushda rumlik(turk)larning bir qancha boshliqlari o'lgan. Nihoyat, Shahrisabz uning qo'liga o'tgan. Yana u yerdan Buxoroga borib shaharni bir necha vaqt qamal qilgan. Buxoro xoni sayyid Burxon Baroqxonsha bardosh berolmay, Qorako'lni Balx xoni Pirmuhammadga bergan. Pirmuhammadxon o'z inilari yuborib,

⁴ MadraimovA, Fuzailova G. Manbashunoslik. “Fan”, 2007. 247 - bet.

⁵ Tarixiy manbashunoslikning dolzarb muammolari. (Tuzuvchilar: A.A. Madraimov.G.S. Fuzailova) T. TDPU, 2001. 58-bet.

Qorako'lni qo'lga kirgizgan. Oxiri sayyid Burxon dosh berolmay, Baroqxondan omonlik tilab, o'rtada sulh tuzilgan. Baroqxon Buxoroni yana sayyid Burxonga topshirib, o'zi Qorako'l ustiga yurgan. Pirmuhammadxonning inilari Baroqxondan omonlik tilab, Qorako'lni unga topshirganlar. Baroqxon uni ham sayyid Burxonga qaytarib, o'zi Samarqandga qaytgan... Baroqxonning yonida atigi 150 ga yaqin rumlik nayzaboz qolgan. Qolganlari uning o'g'illari yonida qolgan». («Mir'ot ul-mamolik», 101-102- betlar)⁶.

Seydi Ali Reisning Qazvinda Eron podshosi shoh Tahmasp (1524-1576 yy.) bilan uchrashuvi haqida keltirgan ma'lumotlar o'sha yillari Turkiya Shayboniylar davlati va Eron o'rtasidagi munosabatlarini tushunishda juda muhimdir. Asarda xususan mana bularni o'qiymiz; «Shoh (Shoh Tahmasb) ning elchisi Sobit og'a Tabriz yo'li orqali podshoh hazratlari (Sulton Sulaymon soniy qonuniy, 1520-1566 yy.) huzuriga bizdan oldin jo'nab ketgan edi, shoh (shu sababdan) bir necha oygacha bizga ketishga ruxsat bermay, bir necha marta chaqirib, ko'p suhbatlashdi. Bir kun suhbat vaqtida «Rum diyoridan Baroqxonga yordam berish uchun 300 ta yanichar yuborilgan ekan»,- dedi. Men ular Baroqxonga yordam berish uchun emas, balki shayx Abdullatif hazratlarini qo'riqlab Rumga olib ketish uchun yuborilgan edi, chunki Ashtarxon (Astraxan) yo'lida xoja Ahmad Yassaviyning avlodlari Bobo shayxni cherkas shahid qilgani sababli, bu yo'llar yolg'iz yurishga xatarli hisoblanib qolgan edi. Agar yordam uchun yuborilganda, faqat 300 tagina emas, balki bir necha ming askar yuborilar edi»,-deb javob berdim.» («Mir'ot ul-mamolik», 122-bet).

«Mir'ot ul-mamolik»da admiral va uning sheriklari bosib o'tgan mamlakat va shaharlar, ularning osori atiqalari haqida ham qimmatli ma'lumotlar keltirilgan.

«Mir'ot ul-mamolik» matnini Ahmad Javdod toshbosma usuli bilan 1895 yili Istanbulda chop etgan. Uni A.Vamberi ingliz tiliga tarjima qilib 1899 yili Londonda chop etgan. Asar Sh.Zunnunov tomonidan o'zbek tiliga tarjima qilinib, 1963 yili Toshkentda nashr etilgan.

”Tarixi kasira” yoki ”Tarixi sayyid Roqim” yoki “Tarixi sayyid Roqim Samarqandiy” nomlari bilan mashhur bo'lgan asarni Mulla Sharafuddin A'lam yaratgan. U XVII asrning ikkinchi yarmi va XVIII asrning birinchi choragida yashab o'tgan shoir va tarixchi olimdir. V.R.Rozen va A.A.Semenovlar keltirgan ma'lumotlarga qaraganda, Mulla Sharafuddin A'lam asli andijonlik, yosh paytida Samarqandga, otasi huzuriga kelib qolgan. Otasining ismi mullo Nuriddin bo'lib, xalq orasida oxund mulla Farhod nomi bilan mashhur bo'lgan.

Olim “Tarixi kasira” asari bilan mashhur. Asar mashhur shaxslarning hayotiga oid mamlakatda bunyod etilgan katta binolar, usti yopiq bozor, timlar, hammomlar qurilishi va mashhur kishilar hayoti bilan bog'liq sanalarga bag'ishlangan tarix-xronogrammalar majmuidan iboratdir. U Amir Temur tavalludi (1336 y.)dan to XVIII asrning o'rtalarigacha kechgan voqealarni o'z ichiga oladi.

“Tarixi kasira” asarining qo'lyozma nusxalari va toshbosma nashrlari ko'p. Asarning birinchi toshbosma nashri olim va yirik davlat xizmatchisi Mirza Salimbek tarafidan 1913 yili Toshkentda amalga oshirilgan. Shu yerda mazkur asarni “Tarixi tomm” nomi bilan 1998 yili bosmadan chiqqanligini eslatib o'tmoqchimiz.

⁶ Ahmedov B. O'zbekiston tarixi manbalari. T, “O'qituvchi” 2001. 305 bet.

“Tarixi kasira” ba’zi muhim voqealar tarixini aniqlashda qimmatli manba rolini o’ynaydi. Dalil sifatida bir necha misollar keltiramiz.

“Tarixi kasira”da Amir Temur davrida o’tgan yirik olim Mir Sayyid Sharif Jurjoniylar haqida quyidagilarni o’qiymiz: “Asli Mozandaronning To’un qishlog’idan. 1377 yili tug’ilgan. Sherozdagi “Dor ush-shifo” o’quv yurtida mudarrislik qilgan. Amir Temur Sherozni ishg’ol qilgan 1393 yili Samarqandga ko’chib kelgan va hazrat sohibqironning inoyat va marhamatlariga sazovor bo’lib, uning saroyida xizmat qilgan. 76 yoshida Sherozda vafot etgan”.

Movarounnahrlik ilohiyot olimi xoja Muhammad Porsoning vafoti 1419 yili yuz bergan. Mirzo Ulug’bekning birinchi muallimi shayx Ozariy, haqiqiy ismi Hamza ibn Abdulmalik at-Tusiy 1440 yili vafot topgan. “Tarixi kasira”da u haqida yana quyidagilar aytiladi: “Otasi sarbadorlar jamoasiga mansub bo’lgan. O’z davrining yetuk olimi va shoirlari jumlasidan bo’lgan. She’rlari mashhur bo’lib, nazm va nasrda bir necha asar yozib qoldirgan. “Javohir al-asror”, “Tug’royi humoyun” va “Ajoyib ul-g’aroyib” shular jamlasidandir”.

Shayboniylar, xususan, Muhammad Shayboniyxon, Ubaydullaxon, Abdullaxon soniy davrida, Movarounnahr va Balx shaharlarida bir talay katta qurilishlar, madrasalar, masjidlar xonaqolar, timlar, yirik suv inshootlari qurib ishga tushirilgan. “Tarixi kasira”da bular haqida ham muhim ma’lumotlarni uchratamiz. Bir necha misol:⁷¹

Kesh Shahrizabzda Oqsaroy binosining qurilishi asosan 1382 yilda tamomlangan.

Mirzo Udug’bekning Samarqanddagi madrasasi 1425 yili qurib bitkazilgan.

Mirzo Ulug’bekning rasadxonasi 1429 yili qurib ishga tushirilgan.

Alayka ko’kaltoshning Samarqanddagi jome’ masjidida Ko’chkinchixon tarafida qurilgan marmar minbar 1528 yili bitkazilgan.

Buxoroda Ubaydullaxon tarafida Mir arab madrasasining bino qilinishi 1536 yili sodir bo’lgan.

Mavlono Mir muftiy tarafidan Buxoroyi sharifda qurilgan kutubxona 1558 yili bitkazilgan.

Juvonmard Alixon tarafidan Buxoroda hammom qurilishi 1574 yili poyoniga yetgan.

Mehtar Qosim tarafidan G’ijduvon yonida, Ko’hak daryosi ustiga qurilgan ko’p oshiyonalik suv ayirg’ich inshooti 1576 yili qurilib ishga tushirilgan.

Kitobda mashhur asarlarning yozib tamomlangan vaqti ham ko’rsatilgan. Masalan, Ulug’bek mirzoning “Ziji jadidi ko’ragoniy” kitobi 1437 yili, Abdurahmon Jomiyning “Nafahot ul-uns” asari 1469 yili, “Husni Husayn” kitobi 1606 yili yozib tamomlangan. “Tarixi kasira” asari, uning qiymati va ilm-fan uchun zarurligi keltirilgan misollardan ham ko’rinib turibdi.

Yuqorida keltirilgan memuar asarlar shunisi bilan ham ahamiyatliki, ularda asar yozilgan davrdagi mamlakatlarning ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy hayoti, hamda geografik, toponimik, topografik ma’lumotlar batafsil yoritilgan.

⁷¹ Tarixiy manbashunoslik. Tuzuvchilar: A.A. Madraimov, G.S. Fuzailova. T. “Fan”, 2006, 253-259 – betlar.